

Anohin E. V. Traces of pit tribes in Hadzibeevsky estuary.

This article is based on the materials of archaeological research of pit tribes that were found in Hadzibeevsky estuary. It is aimed at identifying social development of the pit population in this spatial cell, and development of natural resources on the coast of Hadzibeevsky estuary.

Ю. Ю. Богуславська, Г. С. Богуславський

**БОЖЕСТВО-ДЕМІУРГ У МІФОЛОГІЯХ РАНЬОГО
ЗАЛІЗНОГО ВІКУ**

Ключові слова: *Бог-деміург, покровитель ремесла, ранній залізний вік.*

Ключевые слова: *Бог-демиург, покровитель ремесла, ранний железный век.*

Key words: *demiurge god, patron of craft, early Iron Age.*

В дослідженнях історії світової цивілізації чимале місце займає питання співвідношення реального життя суспільства та особливостей формування світоглядних уявлень, що у давні часи набували форми міфології. В історіографії частіше за все міфологія тієї чи іншої цивілізації досліджується як цілісний єдиний комплекс уявлень, притаманний певному народу чи історично-цивілізаційному регіонові, як частина загально-історичного процесу в регіоні або державі [1]. Проте останнім часом набувають розповсюдження роботи, що ґрунтуються на широких культурних паралелях, адже кількість джерел є зрештою обмеженою, а перехід до культурологічних досліджень передбачає саме звернення до широкого кола культурних паралелей, претендуючи на пошук універсальних, загальнолюдських категорій [2].

Система міфологічних уявлень може розглядатися як спроба не лише пояснити навколишній світ, але й знайти покровителів-помічників кожному виду діяльності. Зокрема, розвиток технічних навичок призводить до появи богів-деміургів, що виступають патронами ремісників-людей, а їх місце в ієрархії богів в певному сенсі віддзеркалює соціальне становище реальних ремісників. Ми спробуємо розглянути особливості цих уявлень у деяких цивілізаціях раннього залізного віку.

У релігіях «розвиненої давнини» (давньої Індо-Середземноморської культурної зони) боги ремесел залишаються другорядними, але вже не настільки аморфними, як у пантеонах бронзових культур [3]. При цьому в епоху масового засвоєння чорної металургії вони отримують чітку професійну спеціалізацію: вони металурги, ковалі. Початок залізного віку у регіонах Старого Світу не є синхронним, але всюди вкладається у рамки «осьового часу». Це не лише період закладання підвалин ментальності, але й час формування головних релігійно-світоглядних систем.

У найкраще знайомій нам давньогрецькій міфології є Гефест, син самого Зевса та Гери, чітко персоніфікований небожитель, володар вогню, бог-коваль, бог-металург (метал, як усі його колеги, він добуває сам). Але у сонмі олімпійців він стоїть на периферії, він є персонажем скоріш анекдотів, аніж серйозної теології. Гефест народився настільки потворним, що мати в гніві викинула його з Олімпу; він вдарився об острів Лемнос і став навіки кульгавим [4]. Саме Гефест — герой перенесених у світ богів казок про обдуреного чоловіка (хоча за однією з версій заміж за нього вийшла не хто-небудь — Афродіта, богиня кохання).

У деяких міфах Гефест — зовсім підневільний бог на східний зразок; такою є його роль в історії його друга Прометея, прикував якого до Кавказу саме Гефест [5]. Щоправда, олімпійська сім'я вся будувалася на східних засадах, а Гефест впевнено вважався єгиптянином, так само, як і фінікійський Хусор [6]. Справа у тому, що у світі еллінських полісів стали переважати республіканські режими, монархію почали теоретично і практично розглядати як негативне явище. Звідси типове для людської психології перенесення земних висновків на небо: *цар* богів Зевс у Гесіода або Есхіла — типовий тиран і деспот.

Іншою причиною приниженого положення бога-ремісника в давньогрецькому пантеоні стало те, що сам термін «деміург» по відношенню і до богів, і до людей носив відверто негативний відтінок. Причина тому та, що в класичному античному рабовласницькому суспільстві фізичну працю зневажали: *робота* вважалась долею *рабів* (зауважте: слов'янська мова погоджується з цією ідеєю). «Ремісники усі займаються брудною справою... бо саме отримання платні слугує задатком за

рабство», — пише Цицерон; «Джерело дурних пристрастей — ремесла, бо вони гублять та паплюжать тіло і душу тих, хто займається ними», — стверджував Діонісій Галікарнаський. Набір подібних цитат можна продовжити. Вільна людина без підозри втрати власної гідності могла працювати лише на землі, причому на *своїй* землі (хоча і в сільському господарстві Еллади, Африки (Карфагену) та Італії рабська праця відіграла велетенську роль) [7].

Деякі риси бога ремесел носить у грецькій міфології і Прометей. Він теж бог, але не олімпієць, він належить до старшого покоління богів — титанів. У деяких областях Еллади Прометей подібно до Гефеста вважався богом вогню. Класичними є його функції бога-культуртрегера, що дарував людству вогонь, навчив їх орати землю та будувати кам'яні будівлі. Має він і функції бога-творця — це Прометей виліпив людей з глини, це він врятував їх від потопу (безумовне запозичення з близькосхідного міфологічного корпусу — це діяння шумеро-аккадського деміурга Енкі-Ейі). Може Прометей бути і богом-ремісником — як написав Есхіл: «Від Прометея — всі ремесла у людей» [8].

І все ж у грецькій традиції Прометей не став колегою Гефеста. Завадив талант того самого Есхіла — Прометей залишився у пам'яті греків великим богоборцем і навіть його власне божественне походження може забути (навіть такий дослідник, як М. А. Кун, примудрився у своїй збірці давньогрецьких міфів запроторити *титана* у розділ «Герої!») [9].

У етрусків типологічно схожий до Гефеста бог носив ім'я Сетланс [10]. Сетланс вимальовується типовим ремісничим богом — ковалем, ливарником, плавильником. За походженням він, як Гефест і Хусор, є богом вогню і як такий виконував деякі функції Громовержця, маючи право метати перуни (для етрусків справа складалася саме так — боги на загальних зборах вирішили, що хтось з них має на щось право). Дружиною його вважалась хтонічна богиня Тікесну, а сином — бог сонця, тобто небесного вогню Аплу (грецький Аполлон). Храми Сетланса завжди зводили за межами міст — і пояснювали це страхом перед раптовим гнівом експресивного вогненного бога.

Римський аналог Гефеста — «найстаріший бог» Вулкан (в аспекті давнини схожий на Хусора та Сетланса) — бог вогню,

певною мірою бог війни, але аж ніяк не ремесла [11]. В цьому аспекті римська (італійська) міфологія є більш примітивною, ніж її сучасниці, адже Сетланс, Гефест, Хусор — всі вони теж «вогнебоги». Але небожителі можуть перекваліфіковуватися. Під греко-етруським впливом Вулкан став типовим богом-ремісником античного типу, побіжно позичивши у Сетланса прізвисько «плавильник» (лат. Мульцибер). Дружиною його вважалась богиня весни Майя.

Цікавою особливістю міфології античної греко-італійської Європи стало дублювання функцій бога-ремісника жіночим божеством (прообразом якого можна вважати шумерську Утту). Велика грецька богиня Афіна у першу чергу богиня мудрості та війни, але й ремесла — також, носячи додаткове прізвисько *Ергана* — «робітниця». І дуже конкретна робітниця: якщо Гефест коваль, то Афіна, як і Утту, — ткачиха (прясти та ткати — аж до ХХ ст. це було основне жіноче ремесло та заняття).

Близькою за функціями є і етруська Мінерва [12]. Хоча в Етрурії сфера її піклування була набагато ширшою — будь-яка професія, від рибалки до актора, від лікаря до шевця — зате вона майже не несла військових функцій (їх несли її чоловік і син — Херкле (Геракл) та Мару (Марс) відповідно). Ну, а у Римі Мінерва — римляни прихопили її в сусідів разом з ім'ям — взагалі опинилася єдиною покровителькою всіх ремесел, бо Вулкан, як вже зазначалося, довго «ухилився від виконання» подібних функцій [13].

На противагу цьому, в Ірані та Середній Азії, судячи з «Авести», священної книги питоми іранської релігії — т. зв. зороастризму (її самоназва — «маздаяснійська віра»), бога-ремісника, здається, не було взагалі [14]. У чомусь могла вплинути територіальна та історична близькість південних іранців до давніх центрів близькосхідної цивілізації, де пантеони склалися ще у бронзовий вік і боги-ремісники відсутні. Особливість викладення іранських міфів, як і китайських, — цілковиті натяки [15]. Передбачалося, що той, хто чує, і сам чудово знає, про що ведеться розмова. Але ми часто не знаємо тих міфів, на які посилається автор, бо повні корпуси текстів не збереглися.

Крім того, не можна пройти повз особливе положення зороастризму в системі світових вірувань. Проповідь пророка Заратустри найрішучіше виступає проти традиційного давньоіран-

ського «поганства», заперечуючи усіх давніх арійських богів купно із найвищими з них — Мітрою та Індрою. Це — типова релігія одкровення, свого роду «дуалістичний монотеїзм» верховного бога Ахура Мазди — і тому т. зв. Гати Заратуштри слід розглядати у спільному контексті не з «Рігведою» чи «Теогонією» Гесіода, а з Євангелієм і Кораном [16]. Між тим грізні інвективи пророка упали в пісок: те, що прийнято називати «зороастризмом» — це суміш, еклектика дуалізму Гат з тим самим ненависним пророку давньоіранським «поганством» за явної переваги останнього. Давні боги швидко повернули собі паству. При цій подвійній трансформації деякі персонажі та сюжети релігійна традиція втрачала (найперше — громовика Індру), але бога-ремісника серед цих втрат, здається, все ж не було.

У більш пізньому іранському легендаріумі — причому і в канонічно-маздаяснійській традиції Фарсу, і в східноіранському (сако-бактро-согдійському) епічному циклі — сюжет «походження цивілізації» розвинувся за китайським взірцем. Тобто шляхом приписування винаходів міфічним предкам-царям Гаїомарту, Тахмураспу, Їмі (Джамшеду) — і на відміну від Китаю, іранські першопредки ніколи не мислилися богами — це у будь-якій епічній версії люди, лише люди [17]. Безпосередньо першоковалем (і першоорачем) вважався другий з міфічних першоцарів іранського універсуму Хушанг (авест. Хаошйангха). Як сказав великий поет:

*...Сначала, к познанью направив труды,
Владыка железо добыл из руды —
Основой тогда процветания стал
Блестящий, из камня добытый металл;
Царь создал мотыгу, топор и пилу,
Начало кузнечному дал ремеслу... [18]*

Сучасниця середземноморського античного світу, ведична релігія Індії має у своєму пантеоні аморфне божество Вішвакармана (букв. «той, хто робить все»), яке так і зветься «Паном усіх ремесел» без якої-небудь диференціації [19]. Це ремісник-універсал: скульптор-тесля-коваль-будівельник-поет-жрець; лише в найбільш пізніх епічних текстах (6-та книга «Рамаяни», агіографія Крішни) його стабільно титулюють «зодчим богів». Вішвакарман — абсолютно другорядний бог, хоч і відомий від часів самої «Рігведи», він лише побіжно згадуєть-

ся попри велетенську кількість відомих нам текстів (індуїзм і досі — жива релігія). Вірогідно, ця аморфність відображає найранішу стадію виділення в міфологічній свідомості спеціального бога-ремісника, більш архаїчну, ніж навіть угаритський пантеон бронзового віку (і в чомусь близьку до шумерської та еблаїтської моделі).

Але ситуація з «мільйоном богів» індуїзму складніша. У самих «Ведах» головним богом-майстром виступає Тваштар (букв. «творець») [20]. Згідно з «Гімном Індри», саме Тваштар скував булаву-молот (санскр. «ваджра») для індійської версії загальноіндоевропейської космічної битви, у якій ваджрою буде вбито Врітру — «дракона, що запрудив течію річок» (РВ, I, 32:2) [21]. В цьому ж гімні Тваштар проголошується творцем «чарівної чаші» для напою безсмертя *соми* (за омонімом *сома* ця чаша — місяць). Тваштар також першим здобув залізо і скував першу залізну зброю. Слід також зауважити, що це не середземноморська модель — Тваштар не є богом вогню (бог вогню у «Ведах» — Агні, і Тваштар не є його версією чи іпостассю). Тваштар у багатьох гімнах «Рігведи» — справжній творець Всесвіту, «творець усіх істот», «пан форм», «єдиний установник імен богів» (так само, як Індра, Агні, Вішну та деякі інші боги). Іпостась, що інколи зустрічається у богів-ковалів — згадаємо Хусора (і ще поговоримо про Ільмарінену). Принагідно зауважимо, що в одному пізньому ригведійському гімні честі назватися «творцем усього» сподобився і «тесля та коваль» Вішвакарман [22].

В багатій богами індійській міфології є і свої «три боги-ремісники» — рібху (кличуть їх Рібхукшан, Вібхван та Ваджа) [23] (детально цю міфологему ми розглянемо іншим разом, на кельтському ґрунті).

Співвідношення функціональних характеристик та взаємозв'язків Тваштара з Вішвакарманом залишається не дуже ясним. Тваштар, судячи з кельтських аналогій, суто індоевропейський персонаж. Можливо, аморфне божество Вішвакарман справді походить з епохи бронзи і було запозичене індоарійцями від протодравидів т. зв. цивілізації Хараппи (яка, так само як Ебла, мала дуже тісні зв'язки з Шумером і Аккадом).

В китайській традиції фактично немає різниці між поняттями «міф» та «філософія», що мала таке велике значення для

античної цивілізації [24]. У давніх китайців богів у нашому розумінні не було взагалі. Центральним об'єктом як офіційно, так і народного культу дуже рано стають обожнені предки. Вони фактично й замінили собою характерних для інших землеробських народів великих богів. Але кожному технічному досягненню ханьці постаралися знайти автора серед цих міфічних першопредків: Суйжень навчив людей добувати вогонь шляхом тертя, Ю-чао першим сплів шатро з гілок, Фусі винайшов способи охоти та риболовлі, Шень-нун вперше виготовив землеробські знаряддя і навчив людей споживати в їжу хлібні злаки, Хуанді відкрив спосіб варити зерно на парі, навчився будувати наземні житла та човни тощо [25]. Більшість цих «першопредків», на звичний наш погляд, є типовими богами — творець людей Фусі, першоцар Всесвіту Хуанді, батько сонця та місяця Діцзюнь (Ді Ку) та ін. В одній давній версії («Шань хай цзин» або «Каталог гір та морів», III–II ст. до н. е.) згадується й предок, що «першим винайшов усі ремесла для людей». Звуть його Цзайцян («великий майстер»); це слово в китайській філософії є еквівалентом грецького *деміург* [26]. Самі «предки» та їх винаходи у «Шань хай цзин» настільки деталізовані, що не лишається сумніву щодо штучності цих даних: це конструкція давнього вченого, а не реальні вірування тодішніх хань. Слід однак зауважити, що бог (предок) — перший ремісник відомий і іншим давньокитайським писемним пам'яткам. Вірогідно, що подібне божество існувало в хуаських віруваннях I тис. до н. е. Воно іноді носить характерне ім'я Гунчуй (букв. «вправний молот», тобто коваль).

У пізнішій традиції божествами-покровителями певних ремесел та галузей життєдіяльності взагалі стали переважно реальні люди [27]. Це були майстри тої чи іншої справи, після смерті визнані богами та призначені на роботу бога-покровителя (бо ханьські боги, подібно людям бюрократичної імперії Чжунго — всього лише чиновники у бюрократичному ж апараті Небесного Володаря — Шанді).

Найяскравішим персонажем у цій плеяді є, безумовно, Лу Бань; за життя (приблизно IX–VIII ст. до н. е.) — талановитий архітектор, якого національна традиція вважає винахідником типового з тих пір для Китаю типу храму — т. зв. пагоди. Крім цього, Лу Бань визнається винахідником ряду інструментів

(пилки, рубанку, буру), а також штурмових драбин та... дверей! У післясмерті Лу Бань залишився архітектором: він буде палац Володарки Заходу Сі-ванму, він регулярно ремонтує опорні стовпи Неба, і взагалі — він є міністром суспільних робіт в канцелярії Шанді. Але не лише архітектором! Лу Баню поклоняються також теслі та ковалі (як винахіднику інструментів!), гончарі (хоча винахід гончарного кола йому не приписують), корабельники (винайшов човен та весло), фарбувальники (першим добув дерев'яний лак — документально простежуваний анахронізм). А взагалі віддає почесні Лу Баню кожен ханець без огляду на професію — бо він винайшов водогінне колесо, шадуф (арабський термін для шумерського аналогу), необхідний для зрошення полів, а отже важливий для життя будь-якої людини [28].

Таким чином, картини світу різних цивілізацій, що склалися у відносно синхронні часи (античної середземноморської, китайської, індійської), є неідентичними. Проте, можна впевнено стверджувати, що лише у ранньозалізний вік, коли металургійні процеси було опановано насправді масово та повсюдно, коли свій коваль став неодмінною фігурою майже у кожному селищі, боги-ковалі посідають помітне місце і майже у кожній міфології. Характер же осмислення навколишнього світу та переходу від реальності до загального міфологізованого світосприйняття суттєво залежав від культурних особливостей регіону.

Джерела та література

1. Наприклад: Рак И. В. Мифы древнего Ирана / И. В. Рак. — Екатеринбург, 2006; Циркин Ю. Б. Мифы Древнего Рима / Ю. Б. Циркин. — М., 2004.
2. Хлевов А. А. Предвестники викингов / А. А. Хлевов. — С-Пб., 2003. — С.19.
3. Богуславська Ю. Ю. Божество-деміург у міфологіях Близького Сходу / Ю. Ю. Богуславська, Г. С. Богуславський // Інтелігенція і влада. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції. Частина третя. — Одеса: Астропринт, 2009. — С. 38–46.
4. Гомер. Илиада / Гомер, пер. с др.-греч. Н. М. Минского. — М., 1935. — С. 267.
5. Аполлодор. Мифологическая библиотека / Аполлодор. — М., 2004. — С. 14.
6. Циркин Ю. Б. Мифы Финикии и Угарита / Ю. Б. Циркин. — М., 2003. — С. 80, 326.

7. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении / А. Ф. Лосев. — М., 1998.
8. Античная мифология: Энциклопедия. — М. — СПб., 2007. — С. 196.
9. Кун Н. А. Легенды и мифы Древней Греции / Н. А. Кун. — Минск, 1989. — С. 61–63.
10. Циркин Ю. Б. Мифы Древнего Рима / Ю. Б. Циркин. — М., 2004. — С. 48–49.
11. Там само. — С. 140–141.
12. Там само. — С. 45–46.
13. Там само. — С. 128–129, 499.
14. «Авеста» в русских переводах (1861–1996). — С-Пб., 1998. — С. 126–145, 160–414.
15. Рак И. В. Мифы древнего Ирана / И. В. Рак. — Екатеринбург, 2006. — С. 39–40.
16. Крюкова В. Ю. Зороастризм / В. Ю. Крюкова. — С-Пб., 2005. — С. 68–104.
17. Рак И. В. Мифы древнего Ирана. — С. 5–40.
18. Фирдоуси. Шахнаме / Фирдоуси. — М., 1972. — С. 26–27.
19. Индийская мифология: Энциклопедия. — М. — СПб., 2006. — С. 373.
20. Там само. — С. 428.
21. Поэзия и проза Древнего Востока. — М., 1973. — С. 381.
22. Индийская мифология. — С. 42.
23. Индийская мифология. — С. 419.
24. Китайская мифология: Энциклопедия. — М. — СПб., 2007. — С. 103; Ежов В. Мифы Древнего Китая / В. Ежов. — М., 2004. — С. 24–36.
25. Ежов В. Вказ. праця. — С. 205–206.
26. Каталог гор и морей. (Шань Хай Цзин). — М., 2004. — С. 163–164.
27. Ежов В. Вказ. праця. — С. 216–234.
28. Там само. — С. 229–230.

Анотації

Богуславская Ю. Ю., Богуславский Г. С. Божество-демиург в мифологиях раннего железного века.

В статье рассматривается связь развития технических знаний и формирования образа бога-демиурга, покровителя ремесленников, а также особенности специализации и иерархического положения подобных персонажей в мировоззренческих системах разных цивилизаций раннего железного века.

Boguslavska Yu.Yu., Boguslavsky G. S. The demiurge Gods in the Early Iron Age mythologies.

This article researches connection between the development of the technical knowledge and formation of the image of the demiurge god, who takes care of craftsmen and peculiarities of such character's specialization and their hierarch status in different early Iron Age's civilizations' world outlook systems.